

FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR TARIXIY ASPEKTD

*Abdullayev Muhammad-Ali Ravshan o'g'li
Tadqiqotchi*

Annotatsiya: Tilshunoslik bo'limi sifatidagi frazeologizmlarning asosiy diqqat e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, frazema, ibora, tarix, frazeologik birlik, nutq, belgi, maqol, ma'no, semantika.

Annotation: the main focus of phrasaeologisms as a branch of linguistics is on the study of the nature of phraseologisms and their categorical signs, as well as the determination of the laws of application of phraseologisms in speech.

Keywords: linguistics, phraseology, phrase, history, phraseological unit, speech, sign, proverb, meaning, semantics.

Frazeologik birlik frazema yoki ibora kelib chiqish jihatidan juda qadimiy bo'lsada, frazeologiya fani tarixi bir necha yuz yilni o'z ichiga oladi. Rus tilshunosligida frazeologik birliklar bilan tadqiqotchilar XVIII asrdan boshlab shug'ullanib kelishmoqda. Jumladan, M.V.Lomonosov rus adabiy tili lug'ati rejasini tuzar ekan, bunda so'zlar bilan bir qatorda "xalq (Rossiya) maqollari", "frazeslar" va "idiomatizmlar" o'z ifodasini topishi lozimligini alohida ta'kidlagan edi. XX asrning 60-80-yillariga kelib frazeologiya chet el tilshunosligida bo'lganidek, o'zbek tilshunosligida ham tez sur'atlar bilan o'sdi. Frazeologiya nazariyasining ilk tadqiqotchisi, shubhasiz, shveysar-fransuz tilshunosi Sharl Balli (1865-1947) hisoblanadi. U o'zining "Stilistika ocherki" (1905) va "Fransuz stilistikasi" (1909) nomli asarlariga so'z birlashmalari, ya'ni frazeologizmlarni tadqiq etuvchi maxsus boblar kiritgan edi. U frazeologik birlashmalarning tashqi va ichki belgilarini birbiridan farqlagan edi. Uning ta'limotiga ko'ra, bunday birlashmalarning struktural xususiyatlari tashqi belgilari, semantik tabiati esa uning ichki belgilari sanaladi. Frazeologiya asosan frazeologik birlashmalarning semantik tabiatini, ichki belgilarini o'rganish bilan shug'ullanishi lozim. Turkiy tillar frazeologiyasini o'rganish masalalari.

Frazeologiya (yun. phrasis — ifoda, ibora va ...logiya) — 1) tilshunoslikning tilning frazeologik tarkibini uning hozirgi holatida va tarixiy taraqqiyotida tekshiruvchi bo'limi; 2) muayyan tildagi frazeologizmlar majmui.

Tilshunoslik bo'limi sifatidagi frazeologizmlarning asosiy diqqat e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek,

frazeologizmlarning nutqda qo‘llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi. Frazeologizmlarning eng muhim muammosi frazeologizmlarni nutqda hosil qilinadigan (ya’ni avvaldan tayyor bo‘lmagan) so‘z birikmalaridan farqlab, ajratib olish va shu asosda frazeologizmlarning belgilarini aniqlashdir. Idioma frazeologizmlar, frazeologik birikmalar va barqaror jumlar (maqol va matallar, gapga teng boshqa frazeologizmlar) o‘rtasidagi muayyan tafovutlarga qarab ko‘plab tadqiqotchilar frazeologizmlarni 2 xil: tor va keng ma’noda tushunadilar. Uni keng ma’noda tushunilganda, frazeologizmlar doirasiga maqol va matallar, folklorga xos barqaror jumlar, ba’zi muloqot shakllari (salomlashish, xayrlashish jumalari) ham kiritiladi. Lekin bu masala, ya’ni frazeologizmlarni keng ma’noda tushunish masalasi hanzun munozarali bo‘lib qolmoqda. Frazeologizmlarning asosiy vazifalari yoki masalalari: frazeologik tarkibning izchilligini aniqlash va shu munosabat bilan frazeologizmning belgi(lik) xususiyatini o‘rganish; frazeologizmlar omonimiyasi, sinonimiyasi, antonimiyasi, polisemiyasi va variantdorligini tavsiflash; frazeologizmlar tarkibida qo‘llanuvchi so‘zlar va ularga xos ma’nolarning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash; frazeologizmlarning so‘z turkumlari bilan o‘zaro munosabatlarini oydinlashtirish; ularning sintaktik rolini aniqlash; frazeologik birliklar tarkibida so‘zlarning yangi ma’nolari hosil bo‘lishini o‘rganish va boshqa frazeologizmlar frazeologik birliklarni ajratish prinsiplarini, ularni o‘rganish, tasniflash va lug‘atlarda tavsiflash metodlarini ishlab chiqadi.

Frazeologizmدا ishlab chiqilgan o‘ziga xos, xilma-xil metodlar asosida tilning frazeologik tarkibi turlicha: struktur-semantik, grammatik, vazifaviy-uslubiy asoslarga ko‘ra tasnif etiladi. Struktur-semantik tasnif prinsipi asosiy hisoblanadi. Frazeologizmlar tilshunoslikning mustaqil tarmog‘i sifatida XX asrning 40-yillarida rus tilshunosligida paydo bo‘lgan. Uning dastlabki shakllanishiga rus olimlari A. A. Potebnya, I. I. Sreznevskiy, A. A. Shaxmatov asarlarida asos solingan bo‘lsa, barqaror (turg‘un) so‘z birikmalarini alohida tilshunoslik bo‘limi — frazeologizmدا o‘rganish masalasi 20—40-yillardagi o‘quv-metodik adabiyotlarda — Y.D.Polivanov, S. Abakumov, L. A. Bulaxovskiy asarlarida ko‘tarib chiqilgan. G‘arbiy Yevropa va Amerika tilshunosligida frazeologizm tilshunoslikning alohida bo‘limi sifatida ajratilmaydi. O‘zbek tilshunosligida frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar o‘tgan asrning 50-yillaridan boshlangan. Shu kungacha frazeologizmlar turli jihatlardan o‘rganilgan (Sh.Rahmatullayev, B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov va boshqalar), frazeologizm bo‘yicha bir necha lug‘atlar tuzilgan (Sh. Rahmatullayev, M. Sodiqova), yozuvchilardan Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Oydin, Said Ahmad asarlarining frazeologik tarkibi tadqiq etilgan. 70-80-yillarda SamDU qoshida frazeologik tadqiqotlarni muvofiqlashtiruvchi va maxsus to‘plamlar chiqaruvchi markaz faoliyat ko‘rsatgan.

“Frazeologiya” atamasi yunoncha “fraz” (phrasis – ifoda, nutq o‘rami) so‘zidan

olingan bo'lsa-da, turkiyshunoslikda dastlab bu atama turlicha ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Masalan, XIX asrda yashagan turkiyshunos olim Mirza Kozimbek (1802-1870) o'sha davr an'alaridan kelib chiqib, rus tilida yozilgan boshqa tasviriy grammatikalarda bo'lgani singari o'z asarida "frazza" so'zini "jumla", "gap" (предложение) ma'nosida qo'llagan.

"Frazzeologik birikma" deyilganda esa so'zdan yirik til birliklarini tushungan. U turkiy tillardagi fe'llar haqida ma'lumot berar ekan, g'am yemoq, vujudga kelmoq, g'ussa yemoq singari til birliklarini "tarkibli fe'llar" ("составные глаголы") deb izohlagan. Ozarbayjon tilshunoslari B.Cho'ponzoda va F.Og'azoda "Turk tili grammatikasi" asarida til ilmining bo'limlari haqida fikr yuritib, "Semasiologiya", "Stilistika" atamaları bilan bilan birga o'sha davrda tilshunoslikda keng qo'llanishda bo'lgan "idiomatizm" atamasiga qarshi o'laroq "idiotizm" so'zini ishlatgan. Mualliflar bu asarida turk tilidagi idiomalarga oid boshga solmoq, boshga tushmoq, ko'z ko'rmoq, ko'zum (sendin) suv ichmoq kabi birliklarni misol sifatida keltiradilar. Umuman, frazeologiya turkiyshunoslikda nisbatan yosh sohalardan biri sanaladi, chunki uni sistemali ravishda o'rganish faqat asrimizning 40-50-yillariga kelib boshlandi. Turkiy tillarning grammatik qurilishini o'rganuvchi tadqiqotchilar qism(komponent)larga ajralmaydigan birikmalarning nutqda qo'llanish xususiyatlariga ham ahamiyat berib kelganlar. Bunday birikmalarning funksional jihatdan so'zga yaqin ekanligini hisobga olib, ayrim turkiyshunoslar ularni leksik so'z birikmalari yoki leksik birliklar (leksik birlashmalar), deb hisoblaganlar hamda sintaksis yoki so'z yasalishi sohalarining o'rganish ob'ekti doirasiga kiritganlar. Boshqa tadqiqotchilar esa bunday birikmalarni leksikalizatsiyalashgan birikmalar yoki leksik ma'noga ega bo'lgan yumuq birikmalar deb hisoblab, ular sintaksisga ham, so'z yasalishiga ham taalluqli bo'lmay, tilshunoslikning mustaqil o'rganish obyekti bo'lishi kerak, degan fikrni olg'a surganlar. Shuningdek, turkiyshunoslikda frazeologik birikmalar gapning ajralmas bo'laklari bo'lib, ular leksikologiya yoki frazeologiyaning o'rganish ob'ekti bo'lishi lozim, degan qarashlar ham 60-yillardayoq yuzaga kela boshlagan edi. Turkiy frazeologiyaning boshlovchilari, hech shubhasiz, S.K.Kenesboev va Sh.U.Rahmatullaevlar hisoblanadi. Ularning 40-yillarning ikkinchi yarmi va 50-yillarda yuzaga kelgan tadqiqotlari turkiy frazeologiyasining shakllanishi va taraqqiyotida katta rol o'ynadi. Shu vaqtlarda himoya qilingan nomzodlik dissertatsiyalari ham turkiy frazeologiyaning taraqqiyotida sezilarli iz qoldirdi.

References:

1. Sh.Rahmatullaev. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari, Toshkent, 1966.
2. Sh.Rahmatullaev. Nutqimiz ko'rki, Toshkent, 1970.
3. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent, 1992.
4. Hozirgi zamon o'zbek tili, Toshkent, 1957.
5. A.Mamatov. Frazzeologizmlarning shakllanish asoslari, Toshkent, 1996.